

Dördüncü sene

On yedinci sayı

DARÜLFÜNUN
İLAHİİYAT FAKÜLTESİ
MECMUASI

Tarihî, içtimaî, dinî, felsefî

Birinci Kânun — 1930

İstanbul — Şehzadebaşı
Evkaf Matbaası
1930

Mistik Muhayyile [1]

Sırf nazarî yaratmanın en cür'etli ve en tam bir tezahürü olan mistik muhayyile baş köşeye geçmeye layıktır. Teessürî muhayyileye akraba olan bu muhayyilenin kendine mahsus evsafı vardır.

Mistik muhayyile esasen zihnî hayatın iki tavrına istinat eder: his [Burada tetkik edilmeyecektir] ; zihnî unsuru temsil eden muhayyile . Bu son nevi muhayyile sahiplerinin zihin vadisindeki marifet tarzlarını tespit itmek güç değildir. Mistik nazarında hasselerin mutaları boş görünüşler; veya olsa olsa şeniyeti ifşa ve ekseriya setreden işaretleler gibidir; bunun içindirki mistikler idraklara okadar ehimmiyet vermezler; aynı zamanda muhakemeci akılla da bozuşmuşlardır. Onlara göre akıl, insanı yarı yolda bırakan sakat bir vasıta; talil ve istikrayı bunun için sevmezler; ilmî faraziyeler tarzında istintaçlar da bulunmazlar. Bu sebepten tahayyülden başka vasıtaları kalmaz. Dünyanın hakikî marifeti kendi hayalleriyle yaptıkları binalardır.

I

Mistik muhayyilenin temeli, ideali mahsüslarda cesetlendirmek; maddî bütün hadise ve vakıalarda gizli bir fikir keşfetmek; eşyada ancak ehline ayan olan metafizik bir prensip farzetmektir. Bu muhayyilenin esas vasfı ve bütün diğer vasıflarının anası, *remzî* bir teffekkür tarzı olmasıdır.

Yalnız cebirciler de remizlerle düşündükleri halde mistik değildir. Şu halde mistisizmdeki remizciliğin mahiyetini tayin etmek lâzımdır.

Bunun için de evvelâ hayallerimizi en geniş manada alarak tasnif etmek lâzımdır. Bunlar tasnif edilirse şu iki ayrı zümre meydana çıkar :

1. *Müşahhas* hayaller; bunlar zihnin ilk muktesebatı olup idraklerimizin kaymakamları ve bunlarla doğrudan doğruya münasebettar ve kudretleri birinci derecede tasavvurlardır.

2. *Remzî* hayaller; [yahut işaretler] bunlar zihnin talî muktesebatı olup eşya ile ancak bilvasıta münasebettar ve kudretleri ikinci derecede olan bir takım tasavvurlardır.

Bir kaç basit misal ile aralarındaki farklılığı tespit edelim: müşah-

[1] T. Ribot'un "Yaratıcı Muhayyile,, nam eserinden.

haş hayallar basarî sahada: şekiller, simalar, abideler, manzaralar ve saire gibi hatırların hayalleridir. — Sem'î sahada: deniz, rüzgâr, insan melodi ve saire gibi seslerin hatıralarıdır; — Harekî sahada: bir insanın denizde çalkandıktan sonra karada duyduğu sarsıntılar, azası kesilen bir adamın kaybolan azası hakkındaki galatı idrakleri ve saire gibi hatıralardır.

Remzî hayaller ise basarî sahada: yazılı kelimeler, fikrî işaretler ve sairedir; — Sem'î sahada: konuşulan kelimeler, veya kelimî hayaller; — harekî sahada: manidar işaretler, daha doğrusu sâğır ve dilsizlerin lisanıdır.

Ruhiyat bakımından bu iki hayal zümresi aynı mahiyette değildirler. Müşahhas hayaller idraklerin mukavemeti mahsuludur; bütün kıymetlerini onlardan alırlar. Remzî hayaller ise zihnin bir terkibi, yani idrakten idrake, idrakten hayale, veya hayalden hayale vaki olan bir tedainin mahsuludurlar. Menşei ve teşekkül tarzları aynı olmıyan bu muhayyilelerin kaybedilmeleri de başka tarzlardadır. “Afazi,, yani ziyai kelim hastalıklarının bir çok müşahedeleri bunu gösterir.

Mistik muhayyilenin hususiyeti: *müşahhas hayalleri remzî hayallere istehale ettirmek* ve bunları remzî olarak kullanmaktır. Hatta mistik kimse bunu idraklerinde bile yapar; onun nazarında tabiat, veya san'atın bütün tezahürleri birer işaret, birer remiz kıymetindedir. [Mistallerini aşağıda göreceğiz.] Bu muhayyelenin ifade tarzı da tahlilî değil, terkidîdir. Gerek bu cihetten ve gerek istimal ettiği mevad itibariyle teessurî muhayyileden ayrıldığı gibi şekiller, renkler, hareketler gibi kendilerine mahsus kıymetleri olan hassî muhayyileden ve aynı zamanda kelimelere tebaen inkişaf eden tahlilî idealist muhayyileden de ayrılır. Ohalde büsbütün kendine hâs nişanesi var demektir.

Mistik muhayyilenin bu görülen remizcilik gibi umumî vasfından başka buna bağlı ve bundan çıkma şu vasıfları da vardır:

1°: Haricî vasıf: yazıp kovuşuna ve ne suretle olursa olsun ifade tarzında barizdir. Hartmann: “Mistiklerde galip olan üslup, ifrat derecede mecazlı ve istiareli, bazen yavan ve harcıam, ekseriya şişkin ve yapmadır. Muhayyile ifratı tefekkürde ve buna tercuman olan şekilde görülür... Seçtikleri en esash remiz: anlaşılma, muzlim bir şeydir; bu muzlimlik yazı yazmış heman bütün mistiklerde görülür, [“Gayri şuurun felsefesi,, nam eserinden]. Plastik güzel san'atlardaki senbolistler ve dekadanlarda da bu müphemlik ve muzlimlik görülür; bunlar hatıralarını oldukları gibi tespit edeceklerine ekseriyetin hiç bir şey anlayamayacağı bir tarzda telkin ederler.

Bu muzlimliğin iki sebebi vardır : mistik muhayyilenin tamamen enfusî olan hissiyat mantığına tabi olması ve sonra da hayaller ve bil-hassa basarî hayaller lisanını kullanmasıdır; bu hayaller lisanının gayesi ne kadar müphemlik ise kelime lisanını kullanan muhayyilenin gayesinde o nisbette vuzuh ve sarahattır. Hülâsa etmek lazım gelirse deriz ki mistik muhayyilenin karakteri remze bağlı bir enfüsîliktir. Herkes gibi konuşuyor görünen mistik, şahsî bir lehçe kullanır; eşya bu lisanda mistiğin fantazyasına göre remizlere munkalib olur, ve kullandığı remizlerde sabit ve herkes tarafından kabul edilmiş remizler buluumaz. Mistikler bunun için anlaşılmaz; ve bunda şaşılacak hiç bir şey yoktur.

2°. Mümaselet, istiare, mecazgibi teşpihin hertürlü şekilde fevkalade suiistimal edilmesidir. Mefhumlarla düşünmeyip yalnız remizlerle düşünmenin bundan daha tabîî bir neticesi olamaz. Mistisismin geniş sahasına feyiz veren kuvvet, mümaselettir. Mistiklerin büyük düşmanı olan Bossuet bunlar hakkında: “Bu müelliflerin karakterlerinden biri mümaseletleri sonuna kadar götürmelridir,” der. Bu ateşli muhayyile, aynı zamanda fazla tenbihe oğramış hasselerile, alemin esrarını izah etmek ümidile mecaz ve istiareleri bol bol israf eder. Vêda’lar, “İncil,” “Kuran,” ve sair mukaddes kitaplar bu muhayyilenin şaheserleridir. Bu kitaplarda kelâmî mana ile *mecazî* mana farkları indî ve hudutsuzdur. Müfessirler bunları istedikleri gibi tahayyül ve tefsir edebilirler; ve bu bapta yapılan tefsirler üstüre mübdilerinin hayalleriyle yarış edebilecek gibidir.

Bütün bunlar oldukça makuldur; fakat muhayyile tamamen başı boş bırakılırsa artık hiç bir aşırılıktan korkmaz. Netekim mukaddes kitapların bir kısım müfsirleri cümlelerin manasını istedikleri gibi eğip büktükten sonra kelimelere gelmişler ve bununla da kalmayarak harflere kadar dayanmışlardır. Mesela Kabbalist’ler bir ayetteki kelimelerin ilk ve son harflerini alarak yeni bir ayet yapar ve bundan mistik manayı ayan eden yeni bir kelime teşkil ederler; yahutta kelimelerin ihtiva ettiği harfler yerine ebcet hesabını harflerini koyarak İbranilerin manzumei adediyelerini vucuda getirir, ve sonra bunlardan en garip imtizaçlar tasni ederler. Zahar nam eserde alfabenin bütün harfleri allahın huzuruna çıkar ve herbiri alemin yaratıcı unsuru olarak intihap edilmelerini tezarru ederler.

Adetlerle tahayyül eden mistiklere gelince burada adet, mekân ve zemanda istendiği gibi cevelan etmek isteyen bir düşüncenin kullanacağı bir adet olmayıp, bir remiz, daha doğrusu batıl bir tahayyülün malzemesidir.

Şarkın eski dinlerinde kaynaşan “mukaddes adetler,” hep bu mistiklerin esiridir. Mesla 3 adedi Jupiter, Minerve ve Apollon’un remzidir; 4 adedi anâsırı kevnîyenin remzidir; 7 adedi ay ve seyyarelerin remzidir... ve saire gibi. Bu fantazyalı remizlerden daha muğlâkları vardır: mesela bir hastanın ömrünü isminin ebcet hesabı ile çıkacak rakamlardan tefeeül etmek ve buna benzer hesaplar gibi. Zeller’in göstersdiği gibi Fisagor felsefesi bu rıyazî mistismin sistemli bir şekildir. Bu felsefedeki adetler kemmî münasibetlerin remizleri değil, belki eşyanın cevherleridir.

Mistismin ibdalarını çok zâfa öğratan bu aşırı remizcilik zihne ancak üstünkörü bir gıda verir; fakt buna mukabil telkin yapar. Bu hal güzel sanatlarda da vardır, fakat daha az.

3°: Mistik muhayyilenin diğer karakteri, ihtiva ettiği itikadın mahiyet ve derecesidir. Suverî zihniyeden birinin, velevki hatıra halinde olsun, şuura dahil oldumu birdenbire bir idrak kadar şe’nî hissölunduğu malumdur. Muhayyilenin imal edip şuura gönderdiği muhayyel şeyler ise daha şe’nî görünmek istidadındadırlar. Bu vehmin derecesi herkezde bir değildir. Yalnız mistiklerdedir ki *azamî haddine* varır.

İlmî ve amelî sahada yaratıcı muhayyileye müterafik olan itikat: *şartlı* ve *muvaakkattir*. Muhayyile bu sahalarda bina ettiği şeyleri alimlere karşı izah ve amel vadisinde gayesine tatbik edemezse ortada inanılacak bir şey kalmaz.

Estetik sahasındaki hayalî eserlere terafük eden itikat ise *anî* dir. Groos’un dediği gibi: fantazyaya isteristemaz zevahire bağlıdır. Bediî muhayyilenin hususiyeti yalnız hayallerin serbestisinde değildir; onu tedai ve hafızadan ayıran cihet, yarattığı şeyleri hakikat gibi tasavvur ve iltizam itmesidir. Bu nevi mübdillerde şuurulu bir galati idrak vardır; bediî haz zevahir ile şeniyet arasında sallanan bir ruh halidir.

Mistik muhayyile ise *şartsız* ve *daimî* bir itikadı istilzam eder. Mistikler tam manasıyla mutekittirler; ve bunlarda iman vardır. İmanın menşei de teessür hallerinin şiddetindedir. Mistik ibdalar işte bu sayede hayat ve noktai istinad kazanırlar. Denebilir ki yaratıcı muhayyile, birsamî bir şekle mistiklerde olduğu kadar hiç bir yerde vasil olmamıştır. Elyevm ruhî - harekî birsamılar gibi addedilen rüyetlere, temaslara, haricî seslere, “kelamsız,” ve dahilî seslere bunların eserlerinde, adileşinceye kadar, sıksık tesadüf olunur. Bu ruhî hallerin mahiyeti şimdiye kadar iki suretle halledilmiştir: 1° şimdi arzettiğimiz tabiî izahtır; 2° fevkattabia bir izah [ki bunu ilahiyatçıların çoğu iltizam etmiştir] olup bu hadiseleri hakikî kâşifi esrar bir şey addederler.

mistik muhayyile Her iki halde de bize tabiatıyla afakılığa mütemayil görünüyor ; ve binefesihi bir hareketle kendini haricileştiriyor ve bu hareket onu şeniyetle aynı plana koyuyor . Hangi netice kabul olursun olsun hiç bir muahayyile tipi bunun kadar itikatta sebata ve bu derece mevhibei kudrete malik değildir .

II

Kendine hâs bir surette çalışan mistik muhayyilenin ibdaları, alemin tekevvününe, dinî ve metafizik mevzulara müteveccihdir . Şimdi bunları kısaca arzedeceğiz, taki bu muhayyilenin mahiyetini temamiyle anlıyalım .

I. Mistik muhayyilenin en tam şekli kozmogoniye mütevveccih olup burada münhasıran hayalî bir alem telekkisi yeratır. Pek nadir ve hilafı ade olan bu muhayyileye bugün,o da muvakkat ve geçici bir surette olmak üzere, ancak hayalperver, veya bediacu birkaç sanatkârda peszindelk halinde tesadüf olunur. Mesela Victor Hugo, alfabenin her birinde beşer ilminin esaslı mevzularının mecazî bir taklidini görür: “A, bir çatı,bir damdır; D, arkdır; E, konsoldur... ve saire gibi. Yani bütün alfabede insanın evi ve onun mimarisi, vücudu ve iskeleti, adalet ve musikîsi, kilise ve harbi, hasadı, hendesesi, dağ ve sairesi vardır. Şeklin mistik faziletine agâh olmakla bütün bunları alfabede bulmak ve okumak mümkündür. „ Ekseriya birsamlara oğrıyan Gerard de Nerval'da bunun daha cezrisine tesadüf olunur: “Bazı zamanlar ben herşeyi yeni bir manzarada görürüm : nebatlardan, ağaç ve hayvanlarla en miskin böceklerden beni ikaz ve teşci eden gizli sesler çıkar. Şekilsiz ve cansız şeyler öyle esrarlı hareketlerde bulunurlar ki manalarını tamamen anlarım,, .

Muhayyilenin canlı, ve aklî harsin zayıf bir devri olan orta zaman da bu nevi muhayyile pek taşkın ve mebzuldu.“Çok kimseler bu alemin kâmilin şekil ve suretten ibaret olduğuna ve görülen şeylerin kıymeti ancak görülemiyen şeylerde bulunduğuna kanidirler., Bu nevi tefsirlere bütün nebatat ve hayvanlar da dahildi. Bedenin bütün azaları birer remiz ve işarettiler: baş Hazret İsa; saçlar Eizze; bacaklar Havariyun; göz istigrak ve temaşa idiler. Bunlardan ciddiyetle bahseden ve iza-hatta bulunan Hususî bir takım kitaplar vardı. Katedrallerin senbolismile bunların uğradığı yüzbin türlü mistik tefsirleri kim bilmez? Kuleler ibadet; sütunlar havariyun, taşlarla çimentolar esdikanın cemaatı; pencereler azayı havas; çatı huzuru ilahî ve saire gibi.

Zamanınızın kesif fikrî inkişafı artık bu kabil samimî mistiklerin zuhuruna imkân bırakmamaktadır. Bunlara yaklaşanlar varsa da yine

farklıdır. İbtidâî insan her tarafa can, şuur ve amel koyar: senbolist de onun gibi yapar, yalnız her şeyde bir ruh olduğuna inanmaz; ve her şeyi tamamen muhtar, ayrı ve hususî bir mevcudiyet halinde görmez. Yeni doğan beşeriyete hassolan bu tecrit ve tamim imkânsızlığı ve bu yüzden her tarafı cinli ve canlı bir surette tasavvur etmek temayülü artık kalmamıştır. Mistiklere göre ise remizlerle ayan olmuş bulunan her fiil cüz'î bir tezahürdür; ve bütün bu tezahürler şahsî veya gayri şahsî ilk ve yegane bir menbadan sadır olmaktadır. Esasen bu tarzdaki hayalî ibdalarda daima ya bir "teism,, veya bir "pan-teism,, vardır.

II Mistik muhayyile, eksriya ve haksız olarak dinî muhayyilenin aynı addedilmiştir. Vakıa ne kadar basit ve fakir olursa olsun hasse-leri aşan bir meçhulu istilzam etmeleri dolayısıyla bütün dinler meknî bir mistisismi icabettirir denebilirse de bilfil pek az mistik olan dinler de vardır: mesela Barbarların ve tam manasiyle intifaî olan vahşilerin dinleri ile Germenlerin, Azteque'lerin dinleri böyle olduğu gibi medenilerden Romalılarla Yunanlıların dinleri de bu kabildendir.[Burada şarkın tesiriyle olmuş "Mystéres,, leri tenzil etmek lazımdır. Aristo'ya göre bunlar dogmatik talimat olmayıp bir alemi temaşa, bir alemi remizdiler ve mistik muhayyileye hâs bir tarzda telkinkâr idiler.] Mistik muhayyile her ne kadar dinî muhayyilenin aynı degilsede mistik muhayyilenin en mükemmel inkişafına dinde vasıl olduğu tarihen sabittir.

İhtisara riayet etmek ve mevzumuzdan çıkmamak üzere ihtar edelim ki tedricî tekâmüle oğramış bütün büyük dinlerde muhakemecilerle muhayyileciler, başka bir tabirle, dogmatiklerle, mistikler arasında bir ziddiyet hasıl olmuştur. Birinciler akılcı mimarlar olduklarından hayallerini mücerret fikirler, mantıkî ameliye ve münasebetler dairesinde tesis eder, veya istikra yollarından giderler. İkinciler ise hayalcı mimarlar olduklarından bu âlimane cihazlara pek az kıymet verirler. Her şeyden evel his ve kalblerine tabi olduklarından canlı ibdalarıyla temayüz ederler. Konuşdukları ve yazdıkları lisan dahi müşahhas hayallardan ve aynı zamanda remizlerden örülmüştür. Bina enaley mistik muhayyile, üstüre muhayyilesinin remizlerle ifade edilen bir istihalesidir. Bu istihale zaruretinden kurtulmak mümkün değildi; çünkü bir taraftan teessür halleri tamamen müphem, sayi ve enfeûsî bir halde kalamayacaklar; ister istemez zaman ve mekânda birer suretle taayyün edeceklerdi; bunun için müşahhas bir muhayyile mutlaka lâzımdı. Diğer taraftan mistik kimse, nefret ettiği mücerredat ve mefhumlara mukabil tasavvurlarını hayalmeyal sezdirecek teşbihler,

istiareler, mecaz ve remizler kullanmağa mecbur olacaktı. Yalnız bunların kullandıkları hayaller, istimal oluna oluna renk, revnak ve hayatiyetlerini kaybederek tamamen birer etiket, veya marka haline gelmiş kelimeler gibi kuru ve renksiz değildirler. Remzî, başka bir tabirle, müsahhas olan bu hayaller şeniyetin doğrudandoğruya kaymakamları olup bunların en mücerret ve soyulmuş timsalleri olan kelimeler ve harfler değildir.

Mistisizm, bazılarının dedikleri gibi; “Mutlaka vusul için masumane bir cehit, remzî ve gayri kelâmî bir tefekkür tarzı ve bu gayeye vusul için yekâne muvafık bir ifade, ise mutlak hakikatı her türlü şekil ve suretten ari olarak son ve mahzı hakikatında kavramak cezbesiyle vecde gelenlerin oğradıkları hayale nazaren mistik muhayyile çok dun kalmak lazımdır. Aklî metafizigin başka bir usul ve tarikle vasıl olacağını ümit ettiği de budur. Bu haller her ne kadar ruhiyat için çok şayanı dikkat ve alakabahş hadiseler ise de her türlü hayalî şeklü suret ve remizlerden ari bulunmaları hasebiyle mevzumuzun haricindedirler. Bunun için onlarla uğraşmayacağız.

III. “Tarih gösteriyor ki felsefe, mistiklerin malı olan fikirleri istihale ettirmek ve aklî bir sistemin şekil ve ahkâmını gayri müspet hükümlerle hayalî şekillere kalbetmekten başka bir şey yapmamıştır, [Hartmann’ın mezkûr eserinden]. Bu fikir bir metafizikçinin itirafı olduğuna göre artık fazla bir şey söylemek zaittir.

Dinî remizcilikle metafizik remizcilik arasındaki fark arandığı zaman bu fark her iki muhayyilenin hayallerini yapmak için kullandıkları unsurların mahiyetinde görülür. Senbolizm, mistik bir dine müteveccih olduğu zaman muhayyile ve his olmak üzere başlıca iki unsuru istilzam eder. Metafiziğe müteveccih olduğu zaman ise muhayyileyi ve oldukça zayıf aklî bir unsuru müstelzim olur; ve buradaki hayalî eser ümidin fevkinde mantıkî bir intizam arzeder. Fazla olarak kullanılan iptidaî maddeler, her ne kadar halâ remzî hayallere benzerlerse de, mefhumlar olmağa mütemayil ve adeta ervah ve mabutların canlandırılmış tecrilleri, timsalî varlıkları, mevrus birer aynı sabitleridir. Bir kelime ile ifade etmek lazım gelirse felsefe ve dinler tarihinde daima mücadele halinde bulunmalarına ragmen metafizikmistisizm, metafizik rasyonolisme doğru bir intikal şeklidir.

Dünyanın hayal vasıtasıyla yeni baştan vaki olan bu inşasında yapılan faraziyelerin kuvvet ve metanetlerine göre aralarında dereceler tesis etmek mümkündür. Mesela Plotin’den itibaren Gnostik ve Kabba-

list'lerin hezeyan derecesine varan ibdalarına kadar bariz bir terakkî vardır. Bu sonuncularla dizginsiz bir fantazyâ âlemine girilir; bunlar beşerî romanlar yerine kevnî romanlar icat ederler. Burada yarı mefhum ve yarı remiz olan timsalî mahluklar görülür. Mesela Kabbale'nin on *sephiroth* vücudun layetebeddel suretleridir; "Gnose",nin *syzygies*leri (Ruh ve teemmül, girdap ve sükût, akıl ve hayat, nefha ve hakikat ve ilah) gibi ki burada hakikatı mutlaka 52 vasıf ile açılıyor ve her açılma senenin 360 gününe tekabül eden 7 *éons*ı ihtiva ediyor... ve saire . Ancak mütebahhirlerin hürmetle bahsedebileceği bu acibelerde fazla durmak beyhudedir; ruhuyatçı nazarında bunlar ruh hastalıkları için birer vesikadan başka bir şey degildirler. Fazla olarak mistik muhayyilenin bu şeklinde çok durulacak kadar yenilik te yoktur.

Elhasıl mistik muhayyile serbes gidişiyle, tenevvü ve zenginliğiyle hiç bir muhayyileden, ve hatta faikiyyiti dillere destan olmuş bulunan bedîî muhayyileden bile aşağı değildir. Mistik muhayyile mümaseletin en muhataralı tarzlarına göre heman tamamen his ve hayallerden yapılmış dünya telekkileri, remiz abideleri inşa etmiştir.

Mustafa Şekip
